

PAOLA LO CASCIO

El revers de la Revolució: per una història de l'anticomunisme

En aquest moment de celebració del centenari de la Revolució d'Octubre s'ha de remarcar l'impacte que va tenir aquell esdeveniment en definir tota una realitat de manera global, arreu del món. Una realitat que certament va estar marcada per la definitiva consolidació del moviment comunista internacional, però també pel creixement d'un moviment contrari d'igual o més gran intensitat, culturalment i socialment divers, coagulat entorn de la idea d'evitar com fos que aquella revolució —o alguna cosa que s'hi assemblés— s'estengués arreu. La victòria dels bolxevics, així doncs, havia encarnat finalment la ideologia comunista, però alhora havia també donat a la llum una segona ideologia, igual de dogmàtica que la primera, i capaç de moure —de la mateixa manera que ho havia fet el comunisme—, governs, exèrcits, intel·lectuals i sectors amplis de la població que arribaren a marcar la història del món contemporani.¹

Paola Lo Cascio (Roma, 1975), llicenciada en Ciències Polítiques (La Sapienza, Roma, 1999) i doctora en Història Contemporània (Universitat de Barcelona, 2005), és professora del Departament d'Història i Arqueologia de la Universitat de Barcelona i investigadora del Centre d'Estudis Històrics de la UB. Ha estat investigadora postdoctoral a l'Institut de Ciències Socials de la Universidade de Lisboa (ICS-UL) i professora i investigadora visitant a les universitats de Cambridge i La Sapienza de Roma. Les seues línies de recerca se centren en la història de les institucions, els moviments i els partits polítics, especialment durant la segona meitat del segle XX. Ha publicat, entre altres, *Nacionalisme i autogovern* (Afers, 2008), *Economía franquista y corrupción* (amb J. M. Rúa i A. Mayayo, Flor del Viento, 2010) i *La guerra civile spagnola. Una storia del Novecento* (Carocci, 2013)

¹ Una part dels resultats d'aquesta recerca a: Paola Lo Cascio, «El miedo a la Revolución y el anticomunismo», a: A. MAYAYO i J. M. RÚA, *Y el mundo cambió de base. Una mirada histórica a la Revolución Rusa*, Barcelona, Yulca, 2017, pp. 191-214

VA COMENÇAR TOT EL 1917?

Hi ha una pregunta raonable entorn del naixement de les ideologies antirrevolucionàries i anticomunistes. Ben mirat, de la mateixa manera que els impulsos que portaren a la victòria dels bolxevics a la Rússia tsarista tenen un llarg historial de precedents, pel que fa a les ideologies de contrast del comunisme també s'ha de retrotraure la mirada. Sense cap mena de dubte, el moment decisiu en aquest sentit es produí en el moment en què va néixer el mateix concepte contemporani de revolució, és a dir amb la Revolució francesa. El motiu és ben evident: mai abans d'aquell moment s'havia impugnat de manera tan radical la realitat present per a construir-ne una de nova, de manera palingenèsica. Mai un esdeveniment havia estat percebut de manera tan clara com un nou inici per uns i com una intolerable i anòmala distorsió d'allò que havia estat considerat simplement com el curs «natural» dels esdeveniments per d'altres. Burke ho va copsar immediatament, rebutjant el concepte mateix de ruptura —considerada simplement una abstracció—, i plantejant-hi una progressivitat dels canvis que conservés en tot moment les estructures tradicionals.² Altres pensadors anaren més enllà a l'adjuntar a la crítica un sistema de pensament reactiu. Joseph de Maistre inaugurà la llarga tradició del pensament antirrevolucionari, definit justament sobre la base dels valors especularment contraris a aquells afermats pels disruptius fets francesos. Així, De Maistre³ construïa un sistema de pensament coherent basat en la por i el rebuig: als perills de la raó contraposava la fe, als drets humans el fatalisme, a l'individualisme el comunitarisme tradicional i la jerarquia; a la sobirania nacional i el constitucionalisme, la teocràcia. Ho feia d'una manera explícita, sense donar peu a fissures interpretatives: allò que vindria després dels fets francesos no seria pas «una revolució contrària», sinó més aviat «el contrari de la revolució».⁴

Paulatinament les conquestes liberals s'allunyarien de ser considerades revolucionàries per anar integrant-se —amb ritmes i intensitats diferents—, en la majoria

² Per això Edmund Burke és considerat més aviat el pare del liberalisme conservador, no pas del pensament contrarrevolucionari. Vegeu Esteban PUJALS, *El pensamiento político de Edmund Burke, Introducción a Reflexiones sobre la Revolución Francesa*, Madrid, Ediciones Rialp, 1989

³ Jesús María Osés GORRÁIZ, «Joseph de Maistre: un adversario del Estado moderno», *Revista de Estudios Políticos*, 80, 1993, pp. 225-246. Sobre la seva influència en el pensament reaccionari a l'Estat espanyol, vegeu Jesús María Osés GORRÁIZ, «De Maistre y Donoso Cortés: hermeneutas de lo inefable», *Revista de Estudios Políticos*, 152, 2011, pp. 75-114

⁴ Joseph de MAISTRE, *Consideraciones sobre Francia*, Lyon-París, Librairie Catholique Emmanuel Vitte, 1924

dels sistemes polítics i institucionals europeus. La Revolució passava a tenir com a objecte un altre contenciós, de caràcter polític (i ja no únicament civil) i, sobretot, social: amb el 1848 seria el sufragi universal i sobretot la difusió de les teories socialistes el que ocuparia l'escena de la frontera revolucionària (com s'havia vist a París). L'aparició del *Manifest comunista* i el progressiu desenvolupament de partits i sindicats obrers arreu desencadenaria una nova i potser encara més virulenta resposta antirrevolucionària. En foren exemple les respostes d'arrel catòlica, com la de l'abat Rosmini, que atacà frontalment l'«estatolatria» de les teories socialistes.⁵ Un altre indicador d'aquesta mutació antirrevolucionària seria la pronunciada circulació de pamflets ja obertament anticomunistes —que no antiliberals, i ni tan sols antidemocràtics—, com el cas de la *Historia del comunismo* d'Alfred Sudré.⁶

Els fets de la Comuna de París de 1871 finalment acabarien clarificant el quadre: la Revolució passava a ser sinònim de revolta proletària, i la gegantina qüestió social derivada del desenvolupament del sistema capitalista es transformava en un element del paisatge ja impossible de negar, ni tan sols pels sectors dominants i conservadors. Al contrari, de la seva capacitat d'entomar-la mantenint inalterats els equilibris de poder, derivaria l'única possibilitat d'evitar l'esclat d'una Revolució ara percebuda no només com a possible sinó fins i tot com a probable. És en aquest quadre en què s'han de situar les noves respostes antirrevolucionàries, que es decantaren més aviat per l'objectiu de pal·liar almenys parcialment els efectes de la desigualtat derivats del sistema capitalista a fi i efecte de desactivar els impulsos revolucionaris. Amb una característica definida: de la mateixa manera que la Revolució —i concretament la revolució proletària assajada a París al 1871⁷ i plantejada per sindicats i partits obrers arreu—, havia esdevingut un fenomen global i trans-

⁵ Carlos HOEVEL, «Economía e instituciones en el pensamiento de Antonio Rosmini: coincidencias y diferencias con la tradición liberal», *Revista Europea de Economía Política*, 6(2), 2009, p. 227

⁶ A. SUDRE, *Historia del comunismo o refutación histórica de las utopías socialistas*, Barcelona, 1856 (pròleg de Mañé i Flaquer). El mateix Sudré remarcava al llibre, comentant la revolució de París de 1848: «La revolución de 1848 parece que ha venido a sancionar definitivamente en Francia el triunfo de la democracia, puesto que ha destruido el último privilegio social, a saber, el privilegio del censo electoral y de la nobleza. Ya todo ciudadano ejerce con su voto una influencia en el gobierno, ya no ha de inclinar la frente más que al principio que prescribe respeto a la mayoría [...] Nunca hubo revolución más completa ni que encontrase menos resistencia; y, sin embargo, para ciertos hombres no ha sido todavía bastante radical»

⁷ Sobre la Comuna, el clàssic Prosper Olivier LISSAGARAY i Gervasio RUIZ, *Historia de la Comuna de París*, Ciencias Sociales, 1971. També Nildo VIANA, «O significado político da Comuna de París», *Em Debate*, 6, 2011, pp. 60-82

nacional, les respostes també serien globals, i procedirien de les més diverses tradicions polítiques i culturals. Va haver-hi resposta catòlica a través de les encíclics papals *Quod apostolici numeris* (1878), que reconeixia el pes que havia guanyat el moviment obrer, i *Rerum novarum* (1891)⁸ que establiria els fonaments de l'anomenada doctrina social de l'Església amb la seva proposta transversal i corporativa. Però també va haver-hi una resposta liberal, a través de les teories del New Liberalism d'uns *whigs* cada cop més pressionats per l'impuls d'un moviment obrer britànic que aviat acabaria fundant el seu propi partit.⁹ També a la França de la Tercera República el solidarisme —fruit tardà del positivisme—, recuperava les suggestions roussonianes per plantejar la idea d'un contracte sinal·lagmàtic entre l'individu i l'estat, en el qual es plantejaria que aquest darrer hauria de complir la seva part intervenint (sense canviar evidentment el marc capitalista) amb l'objectiu d'una major integració dels obrers a la vida civil a través de tota una sèrie de millores socials.¹⁰ I en aquest mateix sentit aniria potser l'intent més conscient i més reeixit de desactivació del perill revolucionari, entre altres coses perquè acabaria concretant-se en obra de govern a l'Alemanya bismarckiana.¹¹ L'anomenat «socialisme de càtedra»¹² donà expressió a una mena de sinergia entre un conjunt de científics socials i els alts dirigents del nou estat alemany, conjugant dirigisme governamental i suport a un moviment obrer que acabaria decantant-se clarament pel reformisme.

⁸ Silvio BERETTA, «Stato ed economia nel discorso sociale della chiesa a cento anni dalla Rerum Novarum», *Il Politico*, 1990, pp. 593-617

⁹ Teòrics –i, a la vegada polítics– importants de l'anomenat New Liberalism foren Leonard Trelawny Hobhouse o el mateix Lloyd George. Vegeu Leonard TRELAWNEY HOBHOUSE, *Liberalism and Other Writings*, Cambridge, Cambridge University Press, 1994 (1911)

¹⁰ A banda de la influència de Durkheim, cal recordar que en les teories del solidarisme francès varen tenir una importància destacada els estudis de Charles Alfred Bouglé. Vegeu Juan Pablo VÁZQUEZ GUTIÉRREZ, *Autoridad moral y autonomía: una relectura del pensamiento sociológico de Émile Durkheim*, Universidad Iberoamericana, 2014, i Salvador JUAN, *La escuela francesa de socioantropología: entre disciplina científica y compromiso social*, València, Universitat de València, 2014

¹¹ El mateix kàiser Guillem havia afirmat en el discurs –probablement inspirat o escrit pel mateix Bismarck– amb què es presentava la implantació de l'assegurança obligatòria de vellesa el novembre de 1881: «la superació dels mals socials no pot trobar-se exclusivament pel camí de reprimir els excessos socialistes, sinó a través de la cerca de fórmules moderades que permetin una millora del benestar dels treballadors», citat a Fernando ÁLVAREZ-URÍA; Julia VARELA, *Sociología, capitalismo y democracia: génesis e institucionalización de la sociología en Occidente*, Madrid, Morata, 2004, p. 181

¹² El representant més important d'aquest corrent fou l'economista Gustav von Schmoller. Vegeu Yuichi SHINOYA (ed.), *The German Historical School: The Historical and Ethical Approach to Economics*, Oxford, Routledge, 2002

A les portes de la Primera Guerra Mundial, la por a una possible revolució socialista, així com els intents conceptuals per allunyar-la tant com fos possible estaven ben presents al debat intel·lectual i fins i tot en la pràctica política de la majoria dels països europeus. La divisa va ser en aquell moment corregir els efectes socials més durs del capitalisme per a conjurar la Revolució. La ruptura de tots els equilibris —militars, econòmics, socials i culturals—, representada per la Gran Guerra trastocaria l'eficàcia de les respostes assajades fins llavors. Quan a Sant Petersburg els bolxevics es van fer amb el poder, tot un món s'acabaria. I tornaria, multiplicada, la por.

LA REVOLUCIÓ I L'ANTICOMUNISME D'ENTREGUERRES

La notícia de la victòria bolxevic al novembre de 1917 es fusionà en un primer moment amb les moltes i confuses informacions relacionades amb la guerra. En realitat, almenys en aquells primers mesos, la gran novetat va ser no pas la Revolució sinó la inesperada signatura de la pau amb Alemanya, que alteraria de manera substancial els equilibris bèl·lics. I quan acabà el conflicte el gruix de les potències mundials pretengué acabar també amb allò que s'interpretava com una alteració pròpia de la guerra. Com havia passat a Alemanya o a Hongria, es considerà que aquell virus comunista s'havia pogut obrir pas només gràcies a les baixes defenses d'un sistema tocat per l'enormitat d'aquella guerra. Així, primer el conflicte civil i després la intervenció dels exèrcits estrangers havien d'esborrar del mapa per sempre més la anomalia soviètica. Però encara que fou al preu de milions de vides i destruccions gegantines, i contra tot pronòstic, l'embrionari Estat soviètic aguantà l'envestida. Posteriorment es passaria a considerar que la criatura de Lenin i els seus companys s'acabaria esgotant tota sola per les seves pròpies contradiccions, accentuades com calia per un providencial aïllament internacional, que l'exclogué, per exemple, de la Societat de Nacions. Però tampoc. I, tanmateix, en aquells primers anys, fou més la curiositat que la por. L'URSS era, per descomptat, una mena d'ovni polític. Així el descriurien els corresponsals internacionals. Entre ells un jove Josep Pla que hi feu el seu viatge entre 1924 i 1925 per compte del diari *La Publicitat*, per a explicar al públic català la realitat d'una URSS que acabava de plànyer la mort de Lenin i que, malgrat totes les dificultats s'estava paulatinament consolidant.¹³ I seria justament aquesta consolidació la que canvià la intensitat, l'abast i la força de les opcions que intentaren contrarrestar allò que ara era, a tots els efectes, la manifestació més evident de la possibilitat de permanència de les opcions comunistes, que ja no eren el fruit d'un esclat incontrolat i reversible sinó ja llavors una

| ¹³ Els articles foren recollits a: Josep PLA, *Viatge a Rússia*, Barcelona, Destino, 1990

alternativa de sistema. Unes opcions que, a més, comptaven amb el suport i la projecció que els hi donava la Komintern —la Internacional Comunista, fundada el 1919—, l'instrument en principi de la revolució mundial.

En aquest sentit, l'anticomunisme dels anys vint i trenta es nodriria de cultures polítiques diverses i donaria peu a reaccions —de canvi de sistema en sentit antide-mocràtic fins a un enfortiment sovint agressiu de les opinions polítiques conserva-dores preocupades pel contagi revolucionari—, arreu d'Europa, de diferent signe i característiques. Des de la dictadura del general Miguel Primo de Rivera a Espanya, fins al Portugal de Salazar, els coronels polonesos, el règim de l'almirall Horthy a Hongria o de Metaxas a Grècia, incloent-hi també el sorgiment o la radicalitza-ció de posicions conservadores al si dels sistemes democràtics i liberals que havien mostrat la seva resistència a la guerra i a l'afirmació dels bolxevics a Rússia. Tot i que eren experiències ben diferents, un vent reactiu —fruit de la por— es va abatre de manera generalitzada sobre el continent europeu.

Des d'un punt de vista estrictament ideològic —i tenint en compte les inevita-bles hibridacions—¹⁴ cal distingir entre els anticomunismes que es mantindrien en el marc de les ideologies vuitcentistes tradicionals, mostrant totes les seves limita-cions a l'hora d'interpretar el canvi d'època representat per la Gran Guerra,¹⁵ i els que foren en certa manera fruit d'aquell mateix canvi. Entre aquests darrers cal situar clarament l'anticomunisme del feixisme italià i del nazisme alemany, que oposaren al bolxevisme un paradigma que considerarien igualment revolucionari, encara que fundat en la grandesa nacional —o fins i tot la racial— com a subjecte creador d'una nova identitat política i cultural, així com una lectura de les relacions socials que negava el conflicte de classe i postulava allò que es va anomenar —en les seves diferents versions— *corporativisme*.

Certament els rerefons, les característiques i els objectius últims de tots els impulsos anticomunistes que es desenvoluparen en aquesta època eren substan-cialment diferents. Tot i així, una certa demostració que un cop més la por a la Revolució facilitaria la construcció d'espais de col·laboració es va palesar, sens dubte, durant la guerra civil espanyola (1936-1939), quan conservadors i feixistes

¹⁴ Vegeu Aristotle KAALLIS, «The 'Fascist Effect': On the Dynamics of Political Hybridization in Inter-War Europe», dins *Rethinking Fascism and Dictatorship in Europe*, Londres, Palgrave Macmillan, 2014, pp. 13-41

¹⁵ És significatiu, en aquest sentit, el judici que per exemple feia un conservador tradicional com ara Winston Churchill, que definia la Revolució bolxevic com una «conspiració a escala mundial per a l'enderrocament de la civilització i per la reconstitució de la societat sobre la base d'un desenvolupament limitat, una malvolença envejosa i una igualtat impossible», reco-llit a *Illustrated Sunday Herald*, 8 de febrer de 1920

europaus compartiren narratives i valors en contra de la República, considerada una perillosa manifestació de bolxevisme, encara més quan l'URSS hi prestà ajuda al govern legítim espanyol.

Els fets de la Segona Guerra Mundial produïren una inevitable relaxació o relativització en la narrativa anticomunista als països occidentals com a conseqüència de la necessitat de fer front a l'enemic feixista i nazi comú. L'Estat socialista més gran del món —ara ja definitivament consolidat—, havia estat un actor imprescindible en la derrota de les potències de l'Eix i es trobava, el 1945, en l'apogeu del seu prestigi ideològic i polític.

Però la suspensió o eclipsi va ser breu: la guerra freda s'encarregaria de generar un nou paradigma antirrevolucionari, centrat en la necessitat de combatre l'URSS com a nova superpotència mundial que havia esdevingut.

CONTRA L'«IMPERI DEL MAL»: ANTICOMUNISME I CONTROL EN LA GUERRA FREDA

La guerra freda canvià d'arrel l'abast de la presència de l'anticomunisme, així com la quantitat i la qualitat dels actors que se'n feren portadors. La contraposició global dels blocs tingué en l'aspecte de la guerra ideològica i cultural un element destacat que va implicar governs, aparells estatals, militars i d'intel·ligència de l'anomenat món lliure, dedicats a la contenció —internacional i interna als diferents estats— de l'avançada de les idees i dels partits comunistes als diferents països així com a la crítica constant a l'URSS. En aquest sentit, la gran operació cultural anticomunista que va tenir —com no podia ser d'una altra manera— el seu epicentre i lideratge als Estats Units, va ser capaç de produir una narrativa eficaç i socialitzar-la amb abast global, tant pel que feia a transmetre la por a l'acció de l'URSS com, evidentment, a l'acció dels partits i moviments comunistes a l'interior dels diferents països.

Es tractava d'una narrativa desenvolupada en diferents nivells i amb diferents instruments, però que en definitiva es basava en postulats ben simples. Quant a la crítica a l'URSS, els dos primers tòpics apel·laven a la memòria més recent i a la por a un nou conflicte: «els soviètics estan preparant la guerra» i «els soviètics roben informacions». Un tercer, en canvi, estimulava la por global quan afirmava que «totes les revoltes al món estan controlades per l'URSS», de manera que es difonia la sospita permanent d'una voluntat d'expansió dels soviètics que amenaçaria els equilibris de la guerra freda. Un quart i un cinquè tòpics, finalment, incidien a projectar una imatge negativa del país tot remarcant «la repressió exercida pels comunistes soviètics» i que «tots els ciutadans de l'URSS volen fugir-ne». No els hi faltarien raons, com es demostraria més endavant. D'altra banda, una nova bateria de recursos narratius s'ocuparia de derivar l'anticomunisme a l'interior dels dife-

rents països. Eren argumentacions pensades per a desacreditar l'acció dels partits i moviments comunistes, i a l'hora de la veritat marginar-los de la vida pública: «els comunistes estan al servei de Moscou» o bé «els comunistes tenen plans secrets». Es recuperaria també el clàssic «els comunistes estan en contra de la religió» —ja assajat als anys vint i trenta— i s'hi introduïa «els comunistes s'amaguen dins dels sindicats». Aquest darrer tòpic seria especialment efectiu a l'hora d'afavorir divisions al moviment obrer, com demostraren les moltes escissions al si dels sindicats als anys cinquanta.

Tanmateix, l'acció de contrast no seria només cultural —amb agències tan rellevants com el Congrés per la Llibertat de la Cultura, finançat per la CIA que impulsava la guerra freda cultural amb tot de revistes i que va incloure intel·lectuals tan respectables com ara Isaiah Berlin—, sinó que incidiria directament en la vida política a través d'accions directes o indirectes. Els exemples en serien innumbrables. Aquí només recordarem com en nom de l'anticomunisme es va intervenir per a trencar els governs d'unitat nacional a l'Europa occidental a partir de 1947 relegant els comunistes a un paper de minoria política suspecta a països com França o Itàlia i establint estructures de seguretat llestes per actuar davant la hipotètica arribada —ni que fos per vies democràtiques— dels comunistes al poder.¹⁶ Sense entrar, evidentment en l'etapa del maccarthisme als Estats Units, que a més de provocar una repressió interna destacable, va informar el clima polític durant més d'una dècada.¹⁷

I també en nom de l'anticomunisme es va desencadenar l'onada de violència repressiva més dura que es va viure mai entre final dels anys seixanta i els 70 a l'Amèrica Llatina, seqüela del que s'anomenà la primavera comunista després de la Revolució cubana i dels molts impactes que tingué en aquella regió del món. L'exemple més destacat és el cas xilè per l'explícita intervenció dels serveis d'intel·ligència nord-americans en el procés de desgast i esfondrament del president Allende, o l'acció terrorista de l'anomenada Triple A (Alianza Anticomunista Americana). Tot i així, i més enllà de la intervenció nord-americana —ja fos directa o indirecta—, una narrativa clarament anticomunista fou també l'aliment ideològic de la dictadura

¹⁶ L'OTAN s'encarregà de construir estructures paral·leles a les oficials i secretes (només en coneixien l'existència alguns membres dels successius governs) preparades a intervenir en funció de l'avanç hipotètic dels partits comunistes. En el cas italià, l'existència de GLADIO —aquest és el nom de l'organització creada al començament de la guerra freda—, fou desvelada als anys noranta, fet que va provocar un considerable escàndol polític. Vegeu Leopoldo NUTI, «The Italian 'Stay-Behind' Network – The origins of operation 'Gladio'», *Journal of Strategic Studies*, 30(6), 2007, pp. 955-980, i Benjamín PRADO, *Operación Gladio*, Madrid, Alfaguara, 2011

¹⁷ Sciltian GASTALDI, *Fuori i Rossi da Hollywood!: Maccartismo e cinema americano*, Turín, Edizioni Lindau, 2013

que va generalitzar la tortura i va sembrar la mort a l'Argentina entre 1976 i 1983. Però Xile i l'Argentina no van ser els únics casos: l'Uruguai, el Brasil i després Guatemala, el Salvador o Nicaragua, tots aquests països van ser l'escenari d'un anticomunisme violent que es va perllongar en diverses formes —dictadures, terrorisme, repressió—, en alguns casos pràcticament a les portes del final de la guerra freda.¹⁸

L'anticomunisme durant la guerra freda, doncs, s'havia consolidat a la segona meitat del segle XX com una eficaç i es diria que autònoma ideologia reactiva, a partir de materials de cultura política diversos, amalgamat a partir d'una contraposició frontal a l'experiència comunista, a l'URSS i al món en general. Alhora, fou també una pràctica política coordinada i recolzada per una de les dues grans superpotències amb la funció concreta de garantir el control de l'*statu quo*: a nivell exterior, com a element de tancament i estabilitat dels equilibris geoestratègics i territorials i, a nivell intern, com a eina de conservació de les relacions de força en l'àmbit polític i social.

DESPRÉS DEL MUR

Amb la caiguda del mur de Berlín i, dos anys després, arran de la dissolució de l'URSS i de l'ensulsiada definitiva del bloc comunista de l'Europa Oriental, es tancava tota una etapa. I, tanmateix, la vida de l'anticomunisme, de la mateixa manera que havia començat ben abans de la Revolució d'Octubre, continuà més enllà de la caiguda de l'URSS. És més, la producció teòrica fins i tot s'incrementà: una veritable allau d'estudis, assajos o pamflets al llarg dels anys següents es va encarregar de fornir —amb diferents graus de solvència i rigor, tot s'ha de dir—, bases conceptuals que servissin per ser utilitzades en el debat públic.¹⁹ La por a la revolució i la ideologia reactiva que se'n va derivar va continuar sent efectiva com a mesura de contrast de qualsevol crítica al sistema vigent almenys fins al canvi de paradigma encetat amb els atemptats suïcides contra les Torres Bessones el 2001. Llavors sí que va començar una altra història. ◀

¹⁸ Juan Alberto BOZZA, «Ciencias sociales y guerra fría: Del anticomunismo a la contrain-surgencia», en *VII Jornadas de Sociología de la UNLP 5 al 7 de diciembre de 2012 La Plata, Argentina. Argentina en el escenario latinoamericano actual: Debates desde las ciencias sociales*, Universidad Nacional de La Plata, Departamento de Sociología, 2012

¹⁹ Segurament, les contribucions que més marcaren el debat a nivell global, més enllà de l'ús —a vegades directament temerari— que se'n feu foren les de FRANCIS FUKUYAMA, *El fin de la historia y el último hombre*, Planeta-De Agostini, 1995 i FRANÇOIS FURET, *El pasado de una ilusión: ensayo sobre la idea comunista en el siglo XX*, México, Fondo de Cultura Económica, 1995. A nivell pamfletari no deixa de ser curiós el recent de F. JIMÉNEZ LOSANTOS, *Memoria del comunismo. De Lenin a Podemos* (La Esfera de los Libros, 2018)